

© Замкова Н. Л.

11. Бардиер Г. Л. О соотношении понятий толерантность и идентичность / Г. Л. Бардиер // Права человека и проблемы идентичности в России и в современном мире / Под ред. О. Малиновой и А. Сунгурова. — СПб.: Норма, 2005 — С. 72-80.

12. Круглова, Н. В. Актуализация толерантности к неопределенности в эпоху кризиса / Н. Круглова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. — 2009. №110. — С. 298-304.

Замкова Наталія Леонідівна - кандидат педагогічних наук, доцент, директор інституту, Вінницький торговельно-економічний інститут КНТЕУ Київського національного торговельно-економічного університету

УДК 81'1:316.47

ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО РАСИЗМУ» ТА ЙОГО РОЛЬ У СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

В статті досліджено феномен «культурного расизму» та його роль у процесах дискримінації в сучасних державах; проаналізовано явище академічного «орієнталізму»; розглянуто протиставлення понять «свій/інший» та «свій/чужий» в теорії цивілізацій.

Ключові слова: расизм, культура, націоналізм, орієнталізм, європоцентризм.

ФЕНОМЕН «КУЛЬТУРНОГО РАСИЗМА» И ЕГО РОЛЬ В СТАНОВЛЕНИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

В статье исследован феномен «культурного расизма» и его роль в процессах дискриминации в современных государствах; проанализировано явление академического «ориентализма»; рассмотрено противопоставление понятий «свой/другой» и «свой/чужой» в теории цивилизации.

Ключевые слова: расизм, культура, национализм, ориентализм, европоцентризм.

THE PHENOMENON OF «CULTURAL RACISM» AND ITS ROLE IN NATIONAL IDENTITY FORMATION

The phenomenon of «cultural racism» and its role in the process of discrimination in the modern states has been examined in the article; the phenomenon of academic «Orientalism» has been analyzed; the contradiction of the notions of «common/different» and «common/stranger» in the theory of civilization has been scrutinized.

Keywords: racism, culture, nationalism, Orientalism, Europe-centralization.

Темою цієї статті є дослідження феномену «расизму» та його ролі в процесах дискримінації та навіть сегрегації в сучасних державах. У цьому контексті є цікавим феномен так званого «культурного расизму», який є спадкоємцем відносно класичного, тобто суто «біологічного» расизму. Отже, конотація «культурний» до поняття расизму впливає з факту, що самих біологічних критеріїв для визначення його сутності недостатньо. В цьому контексті можна зазначити, що посилення на біологію є нічим іншим, ніж «віталістичною метафорою», в той час як «культура» необхідна для концептуалізації *ієрархічного принципу*, розмежування «вищих» та «нижчих» антропологічних типів у рамках шкали «тварина/надлюдина». Наявність такого принципу передбачає те, що Е. Балібар називав «валоризацією певного антропологічного типу» [1, с.69], тобто певний естетичний ідеал людської тілесності та духовності. Відомо, що ідеалом націонал-соціалістів виступав тип «білокорого звіра», біловолосого Зігфріда з блакитними очима. І саме такий тип вони хотіли створити штучним шляхом, використовуючи методи міфологічної «євгеніки». І саме такому

типу був діаметрально протилежний семітський антропологічний тип, що викликало додаткові конотації для емоцій соціальної ненависті.

Із зазначеного постає питання про відмінності розуміння «культури» як однієї зі складових поняття «етнонації» та «культурний расизм». Це питання очевидне, тому що грань між «нормальним етнічним націоналізмом» та «культурним расизмом» є вельми тонкою. З нашої точки зору відмінності полягають у наступному: якщо ідентифікація спільноти за етнічною ознакою замість опозиції «рідне-інше» (яка передбачає презумпцію рівності етносів як членів спільноти на ім'я «Людство»), то основа цієї ідентифікації трансформується в опозицію «свої/чужі» (яка передбачає принцип ієрархії та стратегії ексклюзії та агресії). Така трансформація свідчить про те, що класичний етнічний націоналізм перетворився на культурний расизм. Ще одна дуже важлива деталь зазначеної відмінності полягає в тому, що «культура» в моделі класичної етнонації є не тільки продуктом «природних умов та місцевості», але й копіткої роботи «історії», в той час як «культура» в її расистській інтерпретації виступає *безпосереднім продуктом антропології*.

Інакше кажучи, расизм розчиняє історію в природі, історію – в антропології. І в цій перспективі місце раціональної філософії історії займає відвертий *міф* (принципи якого в рамках націонал-соціалістського руху чітко викладені й уособлені в роботах А. Розенберга «Міф ХХ сторіччя» та Гітлера «Mein Kampf»). За цим міфом «арійці» були «носіями сонячного міфу», ідеї життя та могутності, засновниками «культу Полудню» [6, с.58]. Характеризуючи цей культ більш докладно, А. Розенберг вводив опозицію «нордичне/близькосхідне», де в числі характеристик «нордичної» культури виступало «світле, небесне, асексуальне, чисте, величне», в той час як «близькосхідне» означає для міфолога «інстинктивне, демонічне, сексуальне, екстатичне, оргіастичне» [8, с.106]. Як бачимо, в цей міф органічно входять сексуальні конотації, які не завжди відзначаються дослідниками цього явища. Наприклад, цікавим виявляється факт, що для націонал-соціалістського міфу сутність «держави» була суто «чоловічою», тобто створеною на гомосексуальній основі, в той час як «близькосхідні» культури, згідно цього міфу, базувалися на «культі міжстатевих відносин» та «культі оргазму, який супроводжує ці відносини. І в рамках цієї перспективи євреї виступали розпусниками, які «насилують німецьких жінок» та, за висловлюванням А. Гітлера у «Mein Kampf», сприяють «проституюванню» відносин та «моральній деградації німецького народу» [8, с.101].

Сам принцип виведення «культурних характеристик» з расово-антропологічної «онтології» є абсолютно незмінним у міфологічному мисленні такого роду, якщо воно наслідуює принципи расистської теорії. Наприклад, сучасний російський міфолог О. Дугін, близький до деяких положень націонал-соціалізму, повністю поділяє опозиційну пару «Сонячний Міф – Місячний Міф», «Півночі та «Півдня», «Серця» та «Розуму», ототожнюючи себе з племенем «Людей Півночі» та проголошуючи новий хрестовий похід. Він пише: «Новий Хрестовий Похід проголошений вже зараз. Маленькими ручайками стікаються під прапори з сонячно-полярною символікою всі вірні Півночі, вірні Серцю. Серед них революціонери і анархісти, консерватори і мілітаристи, «червоні» прихильники сонячної справедливості та «чорні» захисники духовної ієрархії, християни і матеріалісти, діти Сходу та сини Заходу, охоплені незбагненою пристрасною та надлюдською ненавистю. З Півночі на Південь, з християнського світу білих народів в землі місячних семітів, іудеїв та сарацин, рушають армії «Серця», армії Любові, носії нового Світанку. Одягнені в маски Хаосу перед лицем будівників «Нового світового порядку», що приховують в глибині своїх «Я» знання про вищі закони Ієрархії, про світовий специфічний, небесний світоустрій, воїни Сонця рушають в свій останній похід [5, с.244]».

Культурний расизм є особливістю не тільки націонал-соціалізму. Останній просто уособив його з особливою силою та повнотою. Однак «расизм» як проекція огидних характеристик на представника іншої нації як носія «недокультури» є типовою характеристикою міжнаціональних відносин в Європі ХХ сторіччя. Як ми вже зазначали, кожна нація спирається на ідеал певного «культурного типу», який не зводиться лише до

зовнішнього антропологічного типу, але спирається на «ідеал-типове» уособлення цього типу в його заняттях. Наприклад, в націонал-соціалістському міфі «нордичний тип» – це Атлет, Герой та Воїн, в той час як єврей, з точки зору, А. Розенберга та А. Гітлера, це торгівець та «експлуататор», чийм культом є гроші.

Таке навішування ярликів було розповсюдженим явищем у період розквіту національного шовінізму в розвинутих країнах Європи напередодні та в період Першої світової війни. Так, сучасний французький філософ А. Глюксман наводить приклад роботи відомого філософа М. Шелера «Геній війни і німецька війна» (1915 р.), в якій цей відомий мислитель (причому якого неможливо запідозрити в радикалізмі) розглядає війну 1914 року як війну «духовних світів», послідовно та системно протиставляючи «світ німецький» та «світ англосаксонський», виводячи наступну низку опозицій: «культура-комфорт», «воїн-грабіжник», «мислити-рахувати», «істини-факти», «розум-економія», «концепція-перцептивне накопичення», «науковий метод-індуктивний метод», «пояснення-класифікація», «порядок, встановлений Богом-інтереси Англії», «божественне провидіння-англійська політика», «добро-користь», «повага до чеснот-манерність», «непохитність соціальної згоди-свобода слова і духу», «освіта-духовна обмеженість», «обіцянка-взаємний контракт», «вірність-точність у виконанні контрактів», «лицарська гра-спорт», «почуття гідності-основа кредиту», «благородство-багатство», «любов-солідарність інтересів» [4, с.140-141].

Інша сторона на залишилася у боргу в цьому обміні негативними проєкціями, і А. Суарес (1916 рік) обґрунтовує «справедливу війну» проти Німеччини тим, що «Німецька Імперія виставляє на загальний огляд жахливі наслідки культури без цивілізації», і тому ця війна є «війна індивіда проти мурашника, живої свободи проти машини і, одне слово, мистецтва проти науки» [4, с.141]. В контексті наведеного виникає питання, чи є взаємні образливі звинувачення проявом того, що ми називаємо «культурним расизмом». Питання це є слушним, тому що в наведених характеристиках є принизливі оцінки «іншої культури» як «недокультури». Крім того, наявна опозиція «свій/чужий» замість більш помірної діади «рідне/інше», агресивна стратегія на адресу «чужого», яка уособлена в воєнних діях.

Таким чином, складається враження, що ми маємо справу з випадком «культурного расизму», однак для такого висновку не вистачає лише одного: міфу про походження всіх культурних розбіжностей та культурної ієрархії з антропологічного типу (наприклад, типу німця або англійця). Цей момент залишається нез'ясованим, і тому ми можемо стверджувати, що в наведеній ситуації ми маємо справу з радикальною етнічною ксенофобією, що містить «зародки» культурного расизму, його фермент, який міг у сприятливий момент дати злякисний зріст. У контексті наведеного виникає питання про адекватність самого терміну «культурний расизм», який відстоює Е. Балібар, оскільки «расизм», за визначенням, передбачає примат «біології» над «культурою».

Так, французький філософ наводить приклад «арабофобії» як уособлення культурного расизму, оскільки його світогляд є «несумісним з європейським». І тому дослідник ставить на одну дошку «арабофобію» та «антисемітизм» як «прототип расизму без раси». На подібне положення, з точки зору нашої концепції, ми можемо дати наступне уточнення. Ненависть до певного типу культури та їх носіїв є випадком радикальної ксенофобії (арабофобії, іудеофобії, українофобії) з елементами расизму допоки культурні особливості не будуть виводитися з «біологічної організації» носія тієї чи іншої культури (араба, єврея, українця). В останньому випадку ксенофобія стане власне «культурним расизмом».

До речі, одним із перших в Європі мислителів, хто виводив культурні особливості з расового походження, хто мріяв про те, щоб на расовому фундаменті створити панівну «еліту», і хто вважав такою расою саме «арійців», був аж ніяк не А. Розенберг і не А. Гітлер, а французький автор середини XIX століття граф Жозеф Артюр де Гобіно, який у 1853 році видав роботу під назвою «Про нерівність людських рас», в якій виводив всю людську історію з розвитку Людини як природної (расової) істоти. В теорії Гобіно (яка набула шаленої популярності після першої світової війни) є показовим те, що в ній він задовго до

О. Шпенглера поставив питання смерті цивілізацій внаслідок загибелі його природного «субстрату» (тобто Людини). І саме Ж. Гобіно показав глибинний внутрішній зв'язок більшості цивілізаційних теорій з расовим принципом, який лежить в їх основі.

Наприклад, типовим проявом «культурного расизму» є висловлювання М. Трубецького, сформульовані в статті «Про расизм». Розмірковуючи на цю тематику, дослідник повертається до теми антисемітизму та формулює наступні висновки стосовно форм «культурної поведінки» євреїв. Унікальність прикладу полягає в тому, що ці міркування є расистськими в «концептуально-академічному плані», але вони є досить нейтральними в плані особистих ксенофобських емоцій. Більше того, відомо, що свої лінгвістичні розробки зі створення науки «фонології» М. Трубецький проводив разом з Р. Якобсоном. Цей приклад доводить, що расизм та ксенофобія не завжди співпадають один з одним. Інколи расизм може прийняти вигляд академічної теорії, яка може не тільки ставитися досить поблажливо до культурно «неповноцінних рас», але навіть замилуватися ними як «екзотикою».

Отже, М. Трубецький зазначає: «Невірно було б заперечувати існування в євреїв психології розпаду, як це схильні робити багато семітофілів. Треба визнати, що досить багато з типових євреїв дійсно знаходять задоволення у розвінчанні чужих ідеалів, у заміні піднесених ідеальних потягів цинічно-холодним розрахунком, у викритті занижених основ усього високого, в чистому запереченні, що позбавляє життя будь-якого сенсу» [10, с.455]. І далі: «Євреїв часто огульно звинувачують в «матеріалізмі». Це – невірно. Типовий єврей знаходить однакову насолоду як в запереченні духу, так і в запереченні матерії. І в сучасній цивілізації євреї особливо успішно знаходять себе як раз там, де справа йде про відміну матеріальної субстанції та заміну її абстрактним співвідношенням (як у фізиці, так і у фінансах). Відірвані від всякого ґрунту двохтисячолітні емігранти тяжіють не до матеріалізму і не до спіритуалізму, а до реляціонізму» [4, с.455].

Наведена цитата є дуже показовою для розуміння сутності «культурного расизму», оскільки вся культурна поведінка «етносу» виводиться з її психології, яка є набором певних історичних констант, що є незмінними та не можуть бути змінені ні в якому історичному досвіді. При всій відмінності цих фігур спільною є світоглядна база культурного расизму, що їх споріднює. Наявність цієї бази і спонукала деяких мислителів, наприклад, М. Бердяєва вважати, що «такого роду душевна формація може обернутися російським фашизмом» [7, с.759], і він був абсолютно правий! Цивілізаційні теорії або цивілізаційні міфології є вельми залежними від расових передумов. До таких передумов належать відомі рядки у Р. Кіплінга «Захід є Захід, а Схід є Схід». Особливо ця залежність виявляє себе у колоніальній свідомості та «колоніальному расизмі».

Однак не завжди «культурний расизм» будується на відверто ієрархічній або ксенофобській установці. Досить часто ця установка камуфлюється замілюванням «іншою» цивілізацією, її сприйняттям як екзотичною та дивною. Для цілей теорії така установка є цікавою тим, що в ній є всі основні складові расистської теорії – визнання «раси» в якості базового феномену людського Буття та визнання «раси» в якості першопричини відмінностей між людськими цивілізаціями. Проте в цих теоріях може бути відсутній аспект «фобії» або відвертої «ексклюзії». Навпаки, до представників цих цивілізацій представник «вищої раси» ставиться як до «дикунів», «варварів» або «дітей», яких треба вчити і долучати до надбань вищої цивілізації. Мова йде про так званий месіанізм «білої Людини». Такий патерналізм не відмінняє расистської установки і вписується в стратегії расистських практик. Часто на рівні академічної теорії він нібито абстрагується від цих практик та робить акцент на проєкціях, які здійснює панівна культура відносно культури підкореної та на тому *образі*, який ця культура виробляє для «масового вжитку».

Типовим прикладом такого прихованого «культурного расизму» виступає феномен «орієнталізму», що став усталеним після праць американського дослідника Едварда Саїда, палестинського араба, який працює в Сполучених Штатах. Характеризуючи сутність орієнталізму у Вступі до книги «Орієнталізм», дослідник пише: «Схід не тільки сусідить із Європою; саме там були розташовані найдавніші, найбільші й найбагатші європейські

колонії, він також – джерело її цивілізацій та мов, її культурний суперник, він є для неї найзмістовнішим образом Іншого, до якого найчастіше звертаються. Крім того, Схід допоміг визначити Європу або Захід як свій контрастний образ, контрастну ідею, особистість, контрастний досвід. Проте жодна з характеристик цього Сходу не є просто витвір уяви. Схід – інтегральна складова європейської *матеріальної* цивілізації та культури. Орієнталізм виражає і репрезентує цю складову в культурному й навіть ідеологічному плані як певний спосіб дискурсу, опираючись на допоміжні інституції, лексику, знання, образність, доктрини, навіть колоніальну бюрократію та колоніальні стилі» [9, с.11-12].

Е. Саїд конкретизує це положення в напрямку більш вузького розуміння орієнталізму в сфері філософії, академічної думки та мистецтві. Зокрема, він пише наступне: «Орієнталізм – це спосіб думки, що спирається на онтологічну та епістемологічну різницю, що проводиться між «Сходом» і (в переважній більшості випадків) «Заходом». Так, велика кількість авторів, серед яких були поети, романісти, філософи, політологи, економісти та імперські адміністратори, брали основоположну різницю між Сходом і Заходом за стартову точку для створення теорій, епічних поем, романсів, суспільно-політичних досліджень, що стосувалися Сходу, його людей, його звичаїв, долі, ментальності тощо. Цей орієнталізм зміг об'єднати, скажімо, Есхіла і Віктора Гюго, Данте і Карла Маркса» [8, с.13].

Інакше кажучи, з точки зору Е. Саїда, «Схід» є важливою часткою культурних проєктів Франції та Британії, опозиційна пара «Схід/Захід» не є географічними поняттями, але являють собою інтелектуальні конструкції, що ідеалізують себе та спрощують «Іншого». І навіть коли представник Заходу знаходиться в позиції милування східною «екзотикою», він дивиться на цю дивну культуру як «дорослий» дивиться на «дитину». Це означає, що реальний «Схід» живе якимось *іншим*, набагато більш складним та неоднозначним життям, ніж те, яке йому приписують у своїй соціальній уяві представники його дзеркального західного Двійника. Расистський аспект такої позиції полягає в тому, що «Захід» позиціонує себе як «вищу» культуру (тобто в принципі ієрархії) та в тому, що «Захід» ідентифікує себе як істинного *суб'єкта історичного процесу*, в той час як «Схід» є пасивним «об'єктом», тобто простором, позбавленим історії.

Іншими словами, це і є те, що дослідники пов'язують з феноменом *європоцентризму*, побудованим на опозиціях «активне/пасивне», «чоловіче/жіноче», «суб'єкт/об'єкт». Звичайно, що перші члени цих платонівських опозицій належить «Заходу» або «Європі». Наприклад, Г. Гегель у своїй роботі «Філософія історії» вводить концепт «всесвітньо-історичних народів», тобто народів європейських. Цікавою виявляється передмова трансформації переоцінки ролі географічного фактора в історії в бік твердження про те, що в дуже спекотних або дуже холодних країнах не може бути «всесвітньо-історичних народів».

Тобто ми бачимо певну ієрархічну шкалу народів, які знаходяться поза історією. Расистська основа в цій ієрархії може відслідковуватись досить чітко. До них, наприклад, відносяться негри, у яких філософ відзначає «нестримний характер», тобто констатує близькість до тваринного світу. Щодо ж проблеми «Сходу» та його внесення до моделі «всесвітньо-історичних народів», то висхідний «культурний расизм» мислителя набуває поміркованого характеру «орієнталізму». В чому він проявляє себе? Так, Г. Гегель зазначає, що «історія» починається зі Сходу, але її напрямок визначається траєкторією «від Сходу на Захід», або має вигляд схеми «Азія – початок історії, Європа – її кінець». Зокрема, серед характеристик Сходу філософ виділяє «безпосередність», «субстанціональна духовність», «віра та довіра», «схильність до слухняності» (!), завершуючи висновком про те, що «Схід» маніфестує «дитячий вік історії» [3, с. 98].

Ми привели положення великого німецького філософа, оскільки для нас є важливою констатація самого принципу прихованого академічного «культурного расизму», який виявляє себе в «західноцентризмі» та «європоцентризмі». Повертаючись знову до сучасних різновидів такого мислення, достатньо згадати схему С. Хантінгтона та його тезу про «боротьбу цивілізацій», яка є більш жорсткою, ніж академічний «орієнталізм», оскільки вчений був глибоко зануреним у вирішення практичних проблем у системі національної

безпеки США, для якої абстрактний «Схід» конкретизувався в «Схід» китайський та «Схід» мусульманський, як найбільш конкурентні для Сполучених Штатів.

Західноцентристська культура – расистська передумова «цивілізаційного» мислення С. Хантінгтона (ми вже неодноразово наголошували на тому, що більшість «цивілізаційних теорій» є водночас різновидами «культурного расизму», прихованого або явного) виявляє себе у відомій лапідарній формулі «The West and the Rest». Протиставлення «Заходу» всім «Іншим» чітко виявляє одну з передумов культурного расизму – формування образу «Іншого» як точки відліку в здобутті своєї ідентичності.

Зазначена нами «жорсткість» С. Хантінгтона у порівнянні з благодушними «орієнталістами» виявляється в тому, що «Інший» поступово перетворюється на небезпечного «Чужого», джерело конфліктів та потенціальних військових зіткнень (так, із самого початку своєї відомої роботи С. Хантінгтон констатує, що «конфлікти глобальної політики» будуть проходити по лінії «розлому між цивілізаціями [11, с.33]»). Лякаючий образ «The Rest», збірний суб'єкт як «Чужий» розшифровується як «ісламсько-конфуціанський блок», єдина спільна риса якого в міфологічному мисленні сучасного американського теоретика полягає в тому, що вони становлять загрозу для спільноти «The West». Такого апокаліптичного вигляду набуває різновид «орієнталізму», обґрунтований С. Хантінгтоном, чий расистські коріння стають очевидними в контексті запропонованої нами методології.

Завершуючи тему академічного «орієнталізму», в рамках якого «культурний расизм» виступає лише в якості передумов концептуального мислення, слід навести ще одне відоме прізвище Анвара Абдель Малека, який намагався вибудувати академічну альтернативу «європоцентризму», але без впадіння у протилежність – «антизахідництво». Експеримент А. Малека аналізується в книзі І. Валерстайна «Кінець незнайомого світу» та оцінюється вельми високо творцем «світ-системного аналізу» (оцінюється навіть вище, ніж роботи Е. Саїда, який залишається на критичній точці зору стосовно «орієнталізму» як витвору «європоцентризму» [2, с.310-311]). Ми не будемо докладно зупинятися на проекті А. Малека, який є дуже цікавим у науковому сенсі слова в перспективі подолання обмеженості протиставлення «свій/інший» та «свій/чужий» в теорії цивілізацій, але аналіз якого виходить за межі основних завдань нашого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балибар Э. Нация как форма: история и идеология / Э. Балибар // Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности. М., Логос-Апльтера, 2003. — 285 с.
2. Гегель Г. Ф. В. Философия истории. М. — Л., 1935.
3. Глюксман А. Одинадцять заповідь / А. Глюксман. — К.: Дух і Літера, 1993. — 378 с.
4. Дугин А. Крестовый поход Солнца / А. Дугин // Конец света. (эсхатология и трагедия). М., Арктогея, 1997. — С.235 - 252.
5. Лаку-Лабарт Ф. Нацистский миф / Ф. Лаку-Лабарт, Ж.-Л. Нанси — Спб. : «Влад. Даль», 2002. — 80 с.
6. Половинкин С. М. Евразийство и русская эмиграция//Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. М., 1995.
7. Райх В. Психология масс и фашизм / В. Райх. — Спб.: Университетская книга, 1998. — 288 с.
8. Саїд Е. Д. Орієнталізм / Е. Д. Саїд. — К. : Основи, 2001. — 384 с.
9. Трубецкой Н. С. О расизме / Н. С. Трубецкой // Трубецкой Н. С. История. Культура. Язык. — М. : Прогресс, 1995. — С. 455 - 463.
10. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций ? / С. Хантінгтон // Полис. — 1994. — № 1. — С. 33-48.